

İSLÂM'DA ŞEHİR VE MİMARİ

Turgut Cansever

İSLÂM'DA ŞEHİR VE MİMARİ
Turgut Cansever

TİMAŞ YAYINLARI | 1499
Tarih İnceleme-Araştırma Dizisi | 4

EDİTÖR
Seval Akbıyık

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıtuğ

8. BASKI
Mayıs 2013, İstanbul

ISBN

ISBN 979-975-263-416-8

9 799752 634168

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No:5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24 Faks: (0212) 512 40 00
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak

Osmanlı Şehri*

İslâm şehirleri hakkında yapılmış çalışmalar oldukça sınırlıdır. Yalnız İslâm şehirleri değil, genellikle şehirler için yazılan ve yayınlananlar da sınırlı olup bunlar da çok defa şehir için sahip olunan bir dizi "anlama şekli"nin çerçevesi içinde girilmiş araştırma ve açıklamalardan ibarettir.

Sanat eserlerinin, mimarının, şehirlerin, incelenen herhangi bir konunun incelemeye değer bulunan veçhesi, tabii olarak onun fark edilen özellikleri ile sınırlıdır. Şehirler ile ilgili incelemeler de onların fark edilen özellikleri etrafında yoğunlaşmıştır.

La Martine 19. asrın ilk yarısında Osmanlı şehirlerinin temizliğini, Le Corbusier Kuzey Afrika ve Osmanlı şehirlerinde mimarının bir dizi aslı özelliği ile (19. asır ve Batı Avrupa şehirlerindeki koridor sokak çözümüne tepkisini başlatan) Osmanlı şehirlerindeki evin ve sokağın birbirinden bağımsızlığını fark etmiş ve bütün 20. asır yeni şehir oluşumlarını etkileyen yaklaşıma dönmüştür.

19. asırda konut sefaleti İngiltere'de asrın ikinci yarısında başlayıp bir asırdan fazla devam eden sosyal konut programlarının, bahçeli evler projelerinin yaygınlaşmasına; bahçeli ev programlarının düşük yoğunluğu insanlar arasında ilişkilerin zorlanmasına sebep olmuştur. Bu da yoğun şehir dokuları le-

hine görüşlerin gelişmesine; İslâm âleminde inancın sosyal ve hukukî sorunları düzenleyici yaklaşımının ve gelişen sosyolojinin etkisi ile de şehirlerin sosyal veçheleri ile idarî yapının sorunlarının gündeme taşınıp İslâm şehirlerinin incelenmesinde aslı konu haline gelmesine yol açmıştır.

Şehir yöneticileri açısından ise, tülkemizde Ziya Paşa'nın 19. asır Osmanlı aydınının ezikliği içinde Batı şehirlerine hâkim olan büyük ölçüler karşısındaki hayranlığı, Türk yöneticilerinde günümüze kadar devam etmiş; motorlu taşıtların, otomobilin şehirleri işgal ettiği günümüzde de otomobil trafiği ve genellikle büyük ölçüde ulaşım meseleleri şehrin ilgi ve imajının odak noktası olmuştur.

Varlığın bütünlüğünün ve bütünlüğün yapısının yaradılıştan gelen hiyerarşileri göz önünde tutulmadan girilen mevzî, parçacı tahlil ve değerlendirmeler yerine bütüncül bir yaklaşım Osmanlı şehirlerini anlamak için bir ihtiyaç haline gelmiş bulunmaktadır.

Süreç Olarak Şehir

Şehirler, insanların vücuda getirdikleri, inşa ettikleri, içinde yaşadıkları yapılardan, evlerden, mahallelerden, çalışma yerlerinden, alışveriş alanlarından, eğitim, kültür ve sağlık yapılarından, bunların gerektirdiği ulaşım vs altyapı tesislerinden oluşur. Şehirlerin, mahallelerin, evlerin ve insanların dünya ile ilişkisini, yaşama ve davranış biçimini belirleyen çerçeveler olarak şekillendirilmesi ile de bu birimler insanın kendisini ve gelecek nesillerin yaşama biçimini belirleyen inançlarının tam bir tezahür alanı olmaktadır.

Böylece bütünü kapsayan bir yaklaşım içinde şehirler; mimarî için olduğu gibi maddî-ekonomik, biyo-sosyal, psikik ve manevî varlık alanlarına ait bütün sorunların zaman-mekân boyutları içinde insanların, toplumların vücuda getirdikleri ve yaşama biçimlerinin belirlendiği, düzenlendiği ürünlerdir.

Mimarî düzeyde her yapı, her ev aile tarafından tanımlanan amaca yöneltilmiş tasarım ve inşa işleriyle sınırlı bir süreçtir, oysa mahalle ve şehir çok sayıda aile ve insan topluluğunun amaçlarını gerçekleştirecek yapı, yatırım ve işletme programlarını uygulamaya koydukları çok daha yaygın teknik, ekonomik, sosyal ve idarî meseleler ile çok daha bilinçli ortak değer yargıları ve kültürel-manevî tercihlerin varlığını gerektiren bir toplumsal üründür.

Şehrin varlık özelliklerinin en üst amacı, kuşkusuz, yaşayan neslin olduğu kadar gelecek nesillerin de manevî-kültürel hayatının, idrak ve davranış tercihlerinin en üst düzeyde gelişmesini sağlamak ve düzenlemektir. Bu amacı gerçekleştirmek üzere gerekli yapısal özelliklere sahip sosyal, hukukî ve ekonomik müesseseleri ve çerçeveleri geliştirmek, eğitim, sağlık vs gibi insanî ihtiyaçları karşılamak için gerekli teknik altyapı ve hizmetleri sağlamak gerekir.

İnsanın ve toplumların takip edebileceği en gelişmiş ve karmaşık amaçlar bütünlüğünü içeren şehir, aynı zamanda tam bir süreçtir. Birbirine eklenen parçaların bir bütünlüğü olduğu kadar içinde olduğu, geliştiği zaman dilimlerinin farklılaşan ihtiyaçları ve değişen amaçları, tarihî miras karşısında alınacak tavır dolayısıyla da bir kültürler birikimi ve zaman içinde bir-biri ile hesaplaşarak şekillenen davranışlar bütünlüğüdür.

Her nesil böylece kendi inancı ve idrak sorumlulukları açısından kendi tercihlerini gerçekleştirirken geçmiş ve gelecek nesillerin tercihleri karşısında nasıl davranacağını belirlemek zorundadır.

Süreç olarak şehrin önemli bir diğer veçhesi ise, bir eve veya herhangi bir başka yapıya göre çok daha belirgin olan yaşama zaruretidir. Ulaşım, beslenme, temizlik, sağlık, asayiş ve emniyet, eğitim, kültürel ve manevî hayat, sosyal ilişkiler açısından hukukî ve idarî yapıların ekonomik faaliyetleri ve yapısal oluşum süreçlerini amaçlarına yönelten müesseselerin işleyişini sağlamak da şehrin varlığının temel şartlarıdır.

Osmanlı Şehirlerini Oluşturan Asfî Amiller ve Amaçlar

Osmanlı şehirleri İslâm şehirleridir. Çeşitli maddî ve kültürel sebepler ile diğer İslâm şehirlerinden farklılaşan, ancak İslâmî temelde onlar ile bütünleşen özelliklere sahiptir. Bu şehirlerin aslî özellikleri 19. asır başına kadar zedelenmeden devam etmiş, 19. asır başından itibaren esas itibarıyla İstanbul'da ve İstanbul'un etkisi ile de diğer şehirlerde Batı'nın gösterişçi ve merkezîyetçi yönetim felsefesi ve Batıya hâkim olan Helenistik kültür kaynaklarının üstünlüğü inancı, Osmanlı-İslâm kültür temellerinin adım adım terk ve tahrip edilmesine yol açmıştır.

Bugün Osmanlı şehirleri ile ilgili her türlü araştırma, tanıma ve açıklama girişiminin; en azından Osmanlı şehirlerinden bugüne kalmış şu veya bu köşedeki çözümlerden veya 30 ila 50 yıl geride kalmış izlerden ve bilgilerden yararlanılarak yapılması gerekmektedir.

Bu çalışmanın özel bir çaba gerektirdiği; ancak çeşitli açılardan dünya ölçeğinde gelişmekte olan yeni çevre, toplum ve bireyin yüceliği ile ilgili görüşlerin çok ötesinde tamamlanmış ve üç asırlık Osmanlı sulhu döneminde insanlık tarihinin en istisnai şehir hayatı örneğini tanıtmaya imkânı verdiği için de özel bir önemi olacağı aşîkârdır.

Osmanlı Şehirlerinde Tabiat ve Mimarî

Osmanlı şehirleri, Kuzey Afrika, İran, Hindistan gibi büyük kültür çağlarının şehir an'anelerinden farklılaşan özellikleri ile İslâm kültürü ve insanlık tarihinin çok özel bir tecrübesi ve şehir sorununun çözümü için önemli bir yaklaşımlar bütünlüğüdür. Osmanlı şehirleri, tabiat ile insanın inşa ettiği âlemin, mimarînin bir bütünlüğüdür.

Bu temel özelliği anlamak için Kuzey Afrika'nın tabiata çok az yer bırakan yoğun şehir dokularına bakmak yeterlidir. Osmanlı şehirlerinin, tabiatı, ev bahçesi ile bahçedeki havuz, çeşme vs. ile bütünleştiren bir yaklaşıma sahip olduğu görülür.

Osmanlı şehir tasarımı, insan ürünü olması sebebiyle suniliği, tabii özelliği olan inşa edilmiş geometrik, vakur ve sade mimarînin farklılaşma ve bir arada bulunmasını temin ederek aşmakta, "artifact"ların tabiatın güzelliğini yüceltmesini, insanın dünyayı güzelleştirmesini sağlamaktadır.

Toplumun ilk ve aslî birimi ailenin çevresi olan evler, böy- + lece çiçeği, bahçeyi, ağacı yücelten yapıları ile Uzakdoğu kültürlerinin temel tavrını (Pekin örneği gibi), diğer İslâm şehir an'anelerine göre daha açık seçik bir şekilde paylaşır.

Ancak Osmanlı şehirlerinde, aynı zamanda şehirlerin yapı stokunun %80-85'ini teşkil eden evler, genellikle şehrin üzerinde yer aldığı yamaçların her noktası farklı topografyasında, bu topografyanın icaplarına göre ve esas itibarıyla evlerin, üç yol ağızlı meyilli yol şebekesinin tercih edilmesi ile oluşan do- kü ve değişen yönler düzeninden bağımsız olarak yöneltilmesi kuralı ile de, her eve kendi başına kendi yöneliş ve yer alış tercihlerine göre komşuluk hakkına saygı ile yerleşme imkânı sağlanmıştır. Topografyanın ve yol dokusunun kendi icaplarına göre yönelmesi suretiyle varlığın, yaradılışın, gerçeklerin icaplarının her birine uymak imkânı böylece insanlık tarihi boyunca benzeri az olan bir düzeyde, Osmanlı şehirlerinde gerçekleştirilmiştir.

Bu çözümlene yaklaşımı çerçevesinde üç yol ağızlarında, + mahalle ve şehir meydanlarında tabiat abidesi olacak nitelikte ağaçlar ve onları tamamlayan mescitler, camiler, hamamlar vs sosyal-kültürel-manevî değerlere sahip mimarî şaheserler veya şehrin yamaçlarında yer aldığı dağların ve ovaların etkileyici görüntüleri, şehrin ortak mekânlarını ve yolların nihayetlerini tamamlar. Evlerin arasında bahçe duvarlarının üzerinden yollara uzanan meyve ağaçları ve çiçekler evlerin avlularından toplumsal mekânlara taşan zenginlikleri ve güzellikleri ile bereketin ve tabiatın lütfu, güzellikler ile mimarînin vakar ve zarafetinin, gerçeklik ve tezyînlüğün bütünleş-

mesi Osmanlı şehirlerinin biçim ve üslup özelliğini, şehir halkının davranış tercihlerini belirler.

Bu çözümlemenin mükemmelliğini ve yüceliğini anlamak için onu, insanların oluşumuna katılmadıkları, 6-8 katlı, tekrarlayan sıralar halinde eş mesafelerde herhangi bir yerel gerçeğe uymadan teknokratça alınmış kararlara göre meydana getirilmiş Batı Avrupa şehirleri ile; sıra evlerden oluşan, tabiata yer bırakmayan Hıristiyan Ortaçağ şehirleriyle; derin bir tabiat ve mimari kültür ile inşa edilmiş olsa da birbirine paralel yollar ile düzenlenmiş Pekin'in, sosyal mesafeler düzeninin oluşmasına imkân vermeyen emredici otoriter yapısı ile karşılaştırmak yeterlidir olacaktır.

Konut Mimarsisi: Farklılaşma ve Değişme

Osmanlı konut mimarisinin, yoldan bağımsız kendi varlık eksenini etrafında tektonikler düzeni ile içtimaî yapının temel birimini oluşturan aileye ait fizikî ve kültürel çerçeveyi oluşturması bir tesadüf değildir.

Osmanlı şehirlerinde ev mimarsisi de aynı temel yaklaşımın esasları içinde oluşmuştur. Ev, bağımsız yaşama birimleri olan "otağ"dan türediği bilinen "oda"ların bir araya getirilmesiyle teşekkül etmiştir. Odalar, bağımsız varlıklarıyla tektonikler olarak bütünlüğe tezyifî bir düzen ile katılır. Yol ve bahçe arasında diziler halinde yer alır. Bunların içi ve dışı arasında sonsuz mekân içinde inşaf sistemleri, pencere düzenleri ile her birine ait özel tavan vs. mimari unsurlar ile farklılaşan özel kimliğe sahip varlıkların topluluğu olarak var olur. Bu evler, tabiatın yapısındaki sınırsız bütünleşmeyi tekrar gerçekleştirmek gibi insanın sınırlarını aşan gurur verici iddialı yaklaşımların yanılgısından arınmış, insanın imkânlarının ve ölçeğinin idraki ile oluşan, kendini ve yaradılış içindeki yerini bilen, erdemli kişiliğin tevazuu ile bu sınırları aşmaktan kaçınan, kendi hırs ve hevesini sınırlayan İslâmî öğretinin ürünüdür.

Evlerin küçük ölçüsü tabiatı, ağaçları, toplum inancının timsali olan camileri ve şehrin önemli yapılarını, ufku, dağları ve insanları yüceltir. Evler genellikle tek katlıdır. Zemin seviyesi iç avlunun devamı olarak boş bırakılmıştır; ev birinci katta yer alır. Ancak düşük gelirli, zemin kattan ibaret evlerde; yüksek gelir grubuna mensup az sayıdaki aile ise, zemin, birinci ve ikinci kattan oluşan evlerde otururlar. Şehir topografyasının hakim noktalarında, konut dokusunun odak noktalarını oluşturan mescitler, camiler, büyük ağaçlar bulunur; diğer toplumsal yapılar ise, şehrin ve mahallelerin odak noktalarını belirler.

Bu küçük, genellikle de müstakil evlerin vücuda getirdiği diziler arasındaki yaya yolları, çocukların toplumsal ortama katılımını sağlayan oyun alanları olarak da özel bir değere sahiptir.

Sağladığı gölge ile insanları güneşten veya yağmurdan koruyan cumbalar, kadınların sokakta oynayan çocukları gözlemelerine imkân veren ev ölçeğinde açık mekânlardır. Böylece Osmanlı şehirlerinin insan ölçeğindeki yapısı oluşur. Şehrin yekpare bir yapı olmak yerine mescit, cami, mektep, tekke, kitaplık ve hamam etrafında odaklanmış, kendi kendini yöneten idarî birimler, mahalleler olarak teşkilatlanması; insanın çevresinin bilincine ulaşabileceği ve bu çevrenin her türlü sorumluluğuna katılabileceği uygun ölçünün teşhis edilmesi ve korunması Osmanlı şehrinin değişmez bir kuralıdır.

Büyük aile için ve çok maksatlı kullanışa müsait odaların oturma, yemek ve yatma gibi değişik biçimlerine imkân verecek şekilde düzenlenmesi, odalardan oluşan Osmanlı evi aile yapısında meydana gelen değişmelere uymak bakımından özel bir üstünlüğe sahiptir. Evin bütünlük olarak tasarlanmış özelliğine ilaveten yan ve arka bahçelerin varlığı eve, aile yapısında oluşan değişmelere göre ilaveler ve tadilat yapma imkânını verdiği gibi pek çok defa evin gerektiğinde bölünmesine de imkân sağlar. Bunu sağlayan çok önemli bir unsur ise, evlerin in-

şa sistemleridir. Yerel ve aktüel gerçeklerin evlere bu şekilde yansması onların farklılığını, ferdiyetlerini ve kimliklerini oluşturur.

Osmanlı şehrindeki, insanların taşınmadan, yerlerini çevrelerini terk etmeden ailelerinde oluşan büyüme ve küçülme gibi değişimlere uyum sağlayabilmeleri için geliştirilmiş konut dokuları, kalıcı abidelerle oluşturulan odak noktalarıyla ilâhî, ebedî tezat halinde, bu kalıcılığı daha da yücelten bir geçicilik ve tevazu âlemini oluşturur.

Kalıcı ilâhî, mutlak gerçeğin çevresi ve ışığı altında tarihî ve aktüel zaruretlerden oluşan yapının değişmemesi ve yukarıda sözü edilen aslı özelliklerinin devamı bunlara inanan, İslâmî değer ve davranışların meziyetinin idraki içindeki insanların mütevazı, vakur, gerçek ve tezyîni çevrelerini oluşturmak ve bunu toplumun ortak tercihleri olarak yaşatmak için oluşturulmuş standartlar, mimarînin bir gösterişçilik, sahte sanatkarlık, nefsanî arzuların tezahür alanı olmasına imkân bırakmadığı gibi şehrin şahsiyet bütünlüğünün oluşmasını ve devamını da teminat altına alır.

İnanç ve bu inançlardan kaynaklanarak oluşan davranış biçimleri, bunların ayrılmaz parçası olan ruh halleri, ifade biçimleri, bunlara tekabül eden üslûbu oluşturan manevî-kültürel standartlar, mimarî eleman standartları ve teknik standartlar, Osmanlı şehirlerinin temel, değişmez ve ortak özelliklerini oluşturmıştır.

Böylece standartlar düzeyinin, genel üslûp çözümü ile bütünleşmiş malzemenin kullanılması ile ev tasarımının ilgi odağı bu malzemeyi tasarlamak yerine, var olan şartlara, ev sahiplerinin ihtiyacına, komşuluk münasebetlerine, sokağın ve bahçenin mimarîsine, evin yönelişine, tavan, yerli dolaplar gibi özel değeri ve mevkii olan meselelerinin çözümüne yöneltmesi de sağlanmış olmaktadır.

Evi tasarlayan ile inşa edenin aynı kültürün ve inancın mensupları olması ise bugün bu konuda var olan ve çağımızın

kültürel kirliliğinin ve şehirlerin tutarsızlıktan oluşan kargaşasının bertaraf edilmesini sağlayan önemli bir etkidir.

Osmanlı Şehirlerinin Çekirdeği: Mahalle

Şehrin % 80'ini kapsayan konut-ikâmet alanlarının ve şehir nüfusunun %70'ini teşkil eden kadınların, yaşlıların, çocukların ve bunlara mahalle ölçeğinde hizmet veren nüfusun yaşadığı, zamanlarının %90'ını geçirdiği bu alanların sair şehir fonksiyonları ile bugün olduğu gibi rahatsız edilmemesi gerektiği, en az 50 yıldır M. Wagner ve W. Gropius'un 1938 şehir şemasını hazırladıkları 1939 yılından beri bütün dünyanın paylaştığı ve gerçekleştirmeye çalıştığı bir amaç olmuştur.

1928-33 yılları arasında Bursa'da, hanımların bir araya geldiklerinde en çok konuştukları mevzu, kendilerine ait ortamın, evlerin ve sokakların renklerindeki uyum idi. Bursa'da konut mimarîsinin yüce ve zengin geometrisinin, koyu kahverengi ahşapların çerçevesi içindeki geniş satırların yeniden renklendirilmesinin nasıl bir çevre duyarlılığı olduğu ve seyircisi olunmayan, yaşanan bir sanatın, mimarînin varlığının herkesin idrakine ve oluşumuna katıldığı bir kültürün yüksek değeri ise aşikârdır.

İnsanların çevre karşısındaki duyarsızlık ve sorumsuzluklarının bugün insanlığı karşı karşıya bıraktığı derin kültürel kirlenmenin ve kültürün seyircisi bile olmayan geniş kitlelerin mahkûm edildiği durumu aşabilmek için, insanlık tarihinin bu düzeye yaklaşan pek fazla örneği mevcut olmadığı düşünülür ise, Osmanlı şehir çözümünün büyük önemi de açıkça görülür.

Osmanlı şehirlerinde mahalleli, mahallenin yönetiminden, emniyetinden, sokakların bakımından, temizliğinden, çöpün toplanmasından ve kaldırılmasından, çocukların gözetilmesinden, yeni yapıların çevre ilişkileri ile ilgili nihai kararların ve

Bu mahallî yönetim iradesinin yukarıda sözüntü ettiğimiz iskân-ikamet alanına ait temel kurallar ve standartlar çerçevesinde hareket etmesi; fukaranın, kimsesiz çocukların, yaşlıların korunması, mahallelinin yarışarak gerçekleştirdiği görevler olarak zevkle ve adeta dini bir vecdle ifa edilirdi.

Osmanlı şehri, mahalle yapısı ile iktisadî yatırım ve kullanım safhalarında ciddi tasarruflar sağlayan bir düzenleme idi.

1, 2 ve 3 katı geçmeyen evlerden oluşan mahallelerde hafif, önceden imal edilmiş mimari veya inşaat elemanları kullanılıyordu. Her evin, toprak taşımaya gerektirmeyen küçük kazı ve toprak, tesfiye işleri kendi parseli içinde yapıldığından, mahalle merkezlerinde bulunan mescit, mektep gibi tesisler en başta inşa edildiğinden ve mahalle içlerine ağır vasıtaların girmesi söz konusu olmadığından; yolların esas itibarıyla insan ölçeğinde hafif yükler için inşa edilmesi, evlerin, mahallelerin çok maksatlı kullanışa imkân vermesi ve evin büyük aile için planlanmış olması, yatırım safhasında olduğu gibi, kullanım ve işletme safhasında da ısıtma ve bakım harcamalarında önemli tasarrufları mümkün kılıyordu.

Osmanlı Şehrinde "Yeşil"

Şehir inşa ve işletme ekonomisi açısından önemli bir hususun aile fertlerinin, yaşlıların ve çocukların tabiat ile yoğun temasını sağlayan evlerin arka ve yan bahçelerinin meydana getirdiği yeşil kümeleridir. Evlerin tabiat ile bütünleşmesi, mahrem bölgelerini oluşturan arka bahçelerin bir araya gelmesiyle, her türlü bakımı ev sahipleri tarafından sağlanan ve ev halkına meyve ağaçları ve çiçek vs. yetiştirme imkânı veren, bugün Batılı şehir planlamasında adına "pasif yeşil alan" denen bu alanların, kullanıcılarına "aktif yeşil alan" denilen yerlerden kat kat daha fazla hizmet verdiği ve aynı zamanda belediyelere şehrin yeşil alan yatırım ve bakım harcamalarında çok önemli tasarruflar sağladığı da bilinmektedir.

Osmanlı şehirlerinde evlerin arka bahçeleri ile oluşan yeşil potansiyelinin nispeten küçük ölçülü meyve ağaçları ve çiçeklerden oluşan dokusuna karşılık, mahallî meydanlar ve şehir merkez alanlarında camilerin çevrelerindeki ulu çınarların abidvi etkileri ile çami civarında önemli kişilerin defnedildiği hazirelerdeki iklimin müsaade ettiği her yerde servilerin farklı şakuli koyu renkleri üçüncü bir ifade ile peyzajı tamamlar.

Şehirlerin çevresinde, şehrin beslenmesini sağlayan kıymetli tarım alanları, bostanlar, bağlar, zengin meralar ve hayvancılık alanları, okmeydanı ve bayram yerleri, pek çok defa şehre özellik katan, şehrin çeşitli bölümlerini birbirinden ayıran dere boyları ve mesire yerleri Osmanlı şehirlerinin ayrılmaz parçalarını oluşturur.

Şehirde ve çevresinde tabiatın korunması ve geliştirilmesi için Osmanlıların sarf ettiği gayret ve gösterdiği itinaı anlamak için İstanbul Okmeydanı'nda veya Boğaziçi, Kağıthane gibi mesire yerlerinde çeşitli otların bir araya getirildiği çayırın korunmasından sorumlu "çayır bekçileri"nin, toprak erozyonunu önlemek için funda dikmek ve yetiştirmekle sorumlu "fundacı takımları"nın Cumhuriyet'e kadar varlığını sürdürdüğünü hatırlamak yeterli olacaktır.

Ulu çınarların yanında yer aldığı önemli abideler, özel mimari değerleri ve kalıcı nitelikleri ile şehrin ta uzaklardan fark edilen odak noktalarını belirler. Bu aslı odak noktaları her fırsatta şehrin ana yollarının ve mahalle içi yolların verdiği imkânlar ile şehirlinin ilgi alanı haline gelir.

Bu şekilde şehrin her noktasından görülen bir tepe, bir ağaç grubu, bir mescit veya minare veya önemli bir abide; ev gruplarının arasından fark edilerek şehri yaşayan herkese, her an nerede olduğunu anlama fırsatı verir. Böylece şehirlî ve mahalleli hiçbir an kendisini özellikle Amerikan şehirlerindeki şahsiyetiz yapı yığınları ve şehir mekânları arasında ve kalabalık içinde kaybolmuş biçimde, nerede ve kimlerin arasında olduğunu fark edememenin yalnızlığına terk edilmiş halde bulmaz.

İnsan Yüzlü Şehirler

Osmanlı şehirleri, özellikle İstanbul, Batı Ortaçağ şehirlerine kıyas edilir ise, çok daha gelişmiş ve zengindir. Ancak 19. asrın ikinci yarısında 1840 İngiliz-Türk Ticaret Anlaşması'ndan dolayı ithal edilen malları destekleyen Osmanlı Devleti, sınırları içinde yapılan her türlü imalatı vergilendirmiştir. Bu tahripkâr kararın tesiriyle kıymetli ipek vs gibi kumaş üretimi çöktünce, imalat merkezi şehirler boşalırken liman şehirleri hızla kalabalıklaşmıştır. Buna rağmen şehirler asır başına kadar İstanbul hariç, herhangi bir taşıta ihtiyaç olmadan yayaların ulaşabileceği ölçülerde kalmıştır.

Şehir yapısını gerçekleştirmek amacıyla dericilik, bakırcılık, demir işleri vs gibi kirlilik yaratan ve gürültülü imalat kol-ları için inşa edilen esnaf çarşıları, bugün dahi birçok Anadolu kasabasında varlığını sürdürmekte olup, bunların civarındaki iskân alanları da genellikle bu işyerlerinde çalışan esnafın ikametine tahsis edilmiş bulunmakta idi.

İstanbul başta olmak üzere, daha büyük ölçekli şehirler ise imalat, ticaret, kültür, tarım amaçlı çok sayıda merkez etrafında teşekkül etmiş birimlerin, yerleşmelerin oluşturduğu örnek şehirlerdi.

İdarî ve kültürel merkez olarak İstanbul yarımadası, dinî ziyaretgâh olarak Eyüp, ticaret merkezi olarak Galata ve imalat yöresi olarak Üsküdar ile tarımsal faaliyetlerin merkezi olarak Boğaz köyleri, Kadıköy, Bostancı, Kartal, Yedikule, Bakırköy ve Yeşilköy gibi köylerin bir araya gelmesiyle oluşan İstanbul yerleşmeler bütünlüğü, modern Orta Avrupa'nın galaksi biçimindeki metropollerinin eski bir örneğini teşkil ediyordu.

Bursa'da, Edirne'de, Kütahya'da, aşağı yukarı bütün Osmanlı şehirlerinde mahalle ölçeğinin ötesinde grupların oluşturulması, bunların özel faaliyet türleri etrafında odaklanması ve şehrin bu şekilde oluşan yerleşme gruplarının değişik düzeyde topografya üzerinde bağımsız birimler olarak yerleşme-

siyle Osmanlı şehirlerinin çok merkezli yapısı teşekkül etmekte ve çok merkezlilik Osmanlı şehirlerinin bariz bir vasfını teşkil etmektedir.

Tarihî Sürecin Bilinci

Osmanlı şehirleri, tarihî şehirler üzerinde gelişmiştir. İznik, Bursa, Edirne, İstanbul, Amasya, Konya, Sivas ve Tokat bunların açık örnekleridir. Tarihî miras, bu şehirlerde saygı ile korunmuş ve Osmanlı dünyasının yaşanan ve hayata boyut kazandıran, şehirlinin tarih bilincinin oluşmasını destekleyen varlıklar olarak günlük hayata katılmıştır.

Tarihî Bizans ve Roma kaleleri, antik yapı kalıntıları veya Anadolu Selçuklularının yaptıkları gibi Bizans yapılarının temelleri; yeni yapıların, meselâ İstanbul Fatih Camii'nde olduğu gibi caminin temelleri olarak kullanılmış veya bazı tadiller ile yapının adı değiştirilmeden -en önemli örnek Ayasofya olmak üzere- Türk-İslâm kullanış şekillerine intibak ettirilmiştir.

Yapının İslâmî kullanışa intibak ettirilmesi sırasında ortaya konulan tavır, şaşırtıcı ve insanlık tarihi boyunca benzeri olmayan niteliktedir. Ayasofya içine yerleştirilen vaaz kürsüleri ve diğer Osmanlı ilaveleri normal ölçülerden daha küçük boyda imal edilmiş olup, cami iç hacmini olduğundan büyük ve yüce göstermektedir. Ayasofya minareleri, türbeler ve çevredeki diğer yapılar, yapının çevrelenmesini; Osmanlı dünyasının, hayatın bir ziyneti haline dönüştürülmesini; ölü bir kalıntı olmaktan çok ötede yapının saygı ile yaşamasını sağlamaktadır.

Osmanlı şehrinde, tarih ile bütünleşmenin eski ile yeni arasında bu derece yoğun bir ilişki kurarak gerçekleştirilmesi, tarihî varlığın korunması amacına ilaveten başka bir prensibi daha gösterir: Varlığın birbirine eklenen eylemlerin, oluşumların yan yana geliş ile olduğu, her eklenen parçanın kendi varlık ve tarih bilinci, gelecek sorumluluğu ile kişiliğini kazanacağı, ancak böyle bir faaliyetin yüceliğinin oluşabileceği hususunda-

ki bilgi; varlığa ve geleceğe karşı sorumluluğun yollarını tıkamamak için gerekli tedbirleri almayı ve ne yapıyorsa onun, geçmişe bir ilave ve geleceğe bir hazırlık teşkil etmesi gerektiği bilinci, Osmanlı şehir kurma an'anesinin esasını teşkil etmiş ve Osmanlı şehrinin üslup özelliğini oluşturmuştur.

Osmanlı şehirlerinin kuruluşunda evvela işçilerin temizliği için hamamın, bilginin oluşması için medresenin ve daha sonra da imanın merkezi olarak caminin inşa edilmesi ve çarşıların, evlerin, cami, medrese ve hamamdan oluşan merkezden dışa doğru uzanan yollar üzerinde geliştirilmesi hususunda 40-50 yıl evveline kadar halk içinde yaşamış bulunan bilgi, şehrin zaman ve mekân içinde var olduğunu ve birbirine eklenen ferdiyete sahip parçaların kümülatif ve açık bütünlüğünden teşekkül ettiğini, bu çizgisel oluşumun çok-merkezli, farklılaşmış yapısının üst kurallarını, bu üst kuralların objektif âleme yansımaları ile oluşan tezyîni ve dünyayı süsleyen düzenin mahiyeti özet olarak sembolik bir anlatımla ortaya konuluyordu.

Osmanlı Şehirlerinin Kökeni

Osmanlı şehirlerinin iskân-konut alanları dışındaki şehir merkezi camiler, medreseler, imaretler, şifahaneler, hanlar ve çarşılardan oluşmakta; hanlar hem ticaret, hem de İstanbul'da Simkeşhane'de görüldüğü gibi imalat amacı ile kullanılmakta idi.

Bu alanlar, şehir toplam arazisinin %15 ile 20'si kadar bir alanı kaplamakta idi. Şehrin iktisadi faaliyetlerinin en büyük bölümü bu yörede yer aldığı için, şehir arazisinin en büyük değer taşıyan ve hatta şehir iskân alanlarının toplam değerinden daha yüksek değere sahip kısmı bu idi.

İslâmî inanca göre, insanlara faydalanma imkânı verilse de, toprak esasen Allah'a aittir ve insanların topraktan dünyayı güzelleştirmek şartı ile sınırlı yararlanma hakları vardır.

Helal kazancın hizmet ve çalışma karşılığı olduğu inancı, spekülâtif kazançların haram sayılması, Osmanlı şehirlerinde spekülâtif amaçlı yapı faaliyetine imkân bırakmamakla beraber şehir yönetiminin, şehir yapısının, topraktan yararlanmanın temel kuralları da insanların herhangi bir türden spekülasyona, özenmelerini önleyecek şekilde tesis edilmiş bulunuyordu.

Şehrin %80'ini oluşturan iskân alanları evlerin, mahallelerin, mahalli merkezlerin o yörede yaşayan ailelerin ikametine, dayanışmasına, ortak şehir kesimini-mahalleyi beraberce yönetmelerine, oluşabilecek her türlü sorunu beraberce çözmelerine imkân verecek bir büyüklük ve yapıda gerçekleştirilmesi esas idi.

Helenistik Anadolu'nun küçük şehir yapılarına uzanan bir kökeni olabileceği ihtimali varsa da, 10. asırda Anadolu şehir ve köy hayatı tamamen yıkılma noktasına gelmiş durumdaydı. Anadolu'daki sosyal ve idarî yapının yüksek düzeyde idarî ve ahlâkî kurallara sahip Asya göçebelerinin İslâmî inanç temelleri üzerinde gelişmiş olduğu, Osmanlı mahalle teşkilatının şehrin çok önemli idarî ve hükûkî hizmet fonksiyonlarını bilfiil ilgililerin sorumluluğuna bırakan yapısının bugünkü katılımcı demokrasinin asırlarca önce yaşamış bir işleyişini oluşturduğu görülmektedir. Evlerin, nüfusun yapısına göre farklı iktisadi imkâna sahip ailelerin ihtiyacını karşılamak üzere vücuda getirilmiş olması, özünde Allah'a ait olmakla müşterek toprağın bağımsız bölümleri üzerinde spekülasyon amacının oluşmasına engel olacak şekilde müstakil evlerin inşasına tahsis edilmesi ve yalnızca bu amaçla kullanılabilmesi; bütün bu iskân alanlarını haksız kazanç hırsı ve sorumsuzlukların vücut bulmasına, şehrin bu bölümünün kirletilmesine sebep olacak ve bugün bütün dünya şehirlerini kirleten yapı spekülasyonu ve adalâtsizliğine düşmekten korumuş bulunuyordu.

Bugün özellikle ülkemizde merkezî teknokrasinin kararlarına göre ev yerine apartmanların az veya çok katlı yapılar halinde inşasının teşvik edildiğini biliyoruz. Merkezî teknokrasi-

nin bu kararları ile inşa edilen 8, 10, 15 katlı apartmanlarda yaşamaya, bir beton yığınının şu veya bu deliğine girmeye mahkûm olan ailelerin, her türlü toplumsal ilişkisi kopmakta, imkânsızlaşmakta veya zorlaşmakta, ayrıca insanların tabiatla ilişkisi sona ermektedir. İnsanların oluşumuna katılmadıkları, sorumluluğunu yüklenmedikleri bu teknokratik ortamın yabancısı kalacakları ve bütün bunların temel mahzurları da malûm iken; daha yüksek yoğunluklarla yapılaşma fırsatı veren arsa parçalarının artan değerini kendisine transfer etmek isteyenlerin teknokratik kararları etkilemek için takip ettikleri yolların ve esasında teknokratik kararlar ile oluşan arsa değer artışlarının, altyapı ve sosyal donanım yatırımlarının karşılığı ödenmeden sağlanması ve böylece bu teknokratik kararlar ile kamu kaynaklarının şahıslara transfer edilmesi işleminin hiçbir ahlâkî temelini olmadığı açıktır. Ayrıca bu gayriahlâkî eylemlerin bütün toplumun ve politik, idarî ve teknik kuruluşların, idarî ve ahlâkî açıdan çöküntüsünün kaynağını teşkil ettiği gerçeği karşısında, Osmanlı mahallelerinin mimarî, sosyal, idarî ve hukukî temellerinin ne kadar önemli olduğu da açıkça görülmektedir.

Osmanlı Şehrinin Ardından

Mahalle düzeyinde her türlü spekülâtif bina yapımını, gayriahlâkî yaklaşımı imkânsızlaştıran Osmanlı mahallelerinin iç yapılaşma kurallarının başarısı yanında, gelişen her iskân alanının ihtiyacı olan işyerleri, mescit, hamam, mektep, mahalle çarşısı gibi küçük merkez alanlarında, şehrin ana ticaret ve iş merkezlerindeki çarşı, han, iş merkezi vs gibi yapıların vakfiye olması yoluyla bu yapıların sağlayacağı arazi değer artışlarının yansımaları şeklindeki yüksek gelirler de, şehrin sosyal tesislerinin, alt yapısının geliştirilmesine tahsis edilerek tekrar topluma aktarılmakta idi.

Vahşî Amerika'nın spekülâtif ortamının gökdelenleri ve tahripkâr şehir merkezi yoğunluklarının kişi ve zümrelere

haksız kazanç transferi şeklindeki ahlâkî çöküntü, Osmanlı toplumunda bu surette bertaraf edilmiş bulunuyor idi.

Bu açıdan incelendiğinde bütün şehir arazisini, kamu malı haline getirerek çözüm arayan 20. asır sosyalist ve devletçi yaklaşımlarında halkın katılımına imkân bırakmayan, merkeziyetçi, şeffaflıktan yoksun ve murakabesi imkânsız, gerçekleştirmek istedikleri şehir türünün farklı arazi kullanım yoğunlukları ile insanların ve grupların davranış biçimlerini ahlâkî açıdan bozan, kısıtlayıcı ve bizzat kamu idarelerinin çöküntüsünü aşmak için, Osmanlı şehir biçiminin ve şehir hukukunun ne kadar önemli bir örnek teşkil ettiği açıkça görülmektedir.

Bütün bu özellikleri ile dünyayı kirleten, dünya nüfusunun çok önemli bir kısmının açlığa, evsizliğe ve cehennemî bir kargaşaya sürüklenmesine, fakir ülkelerin sefaletine, insanların teknokratik, despotik yönetim kararları altında çevrelerini ve hayatlarını düzenleme hakkının yok edilmesine, insanın çevre idrakinin ve sorumluluğunun ortadan kalkmasına yol açan 20. asrın dengesizlik ve tutarsızlıklarının aşılması için Osmanlı şehirleri tarih boyunca vücuda getirilmiş çok önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Anadolu Osmanlı şehirlerini yalnızca harabe ve gerilik zanneden Tanzimat aydınlarının tavrı, 1930'larda, meselâ İstanbul'da ve pek çok Anadolu şehrinde birer mimarî şaheser olan evlerini, konaklarını terk edip yeni mahallelerin çirkin apartman katlarına taşınırken modernleştiğini sanan ve kendisini "ilerici", "aydın" olarak tanımlayıp, tarihini ve halkının yüksek kültürünü anlamak yeteneğinden mahrum bir nesilde ve adına imar planı denilen iptidai belgelerde yansımaları bulmuştur.

Bu büyük mirastan bugün bizlere kalan izler ve bunların değerlendirilmesi ile oluşacak yeni idrakin insanlarımızın içine sürüklendiği ahlak dışı spekülâtif tavrın engellerini aşmak imkânı bulunursa ülkemizin, İslâm âleminin ve kendi iç arayışları ile aynı amaçları fark etmiş insanlığın önemli bir kesiminin çabalarına ışık tutacaktır.